

Hâlidî Tasavvuf Tefekkürünün Azerbaycan Sosyokültürü Üzerindeki Etkisi

İbrahim Erol*

Öz

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin yetiştirip görevlendirdiği halifeler sayesinde Nakşibendilik/Hâlidilik XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyıl başlarında özellikle Osmanlı coğrafyasında etkinliğini hızla artırmıştır. Mevlânâ Hâlid'in, halifeleriyle birlikte oluşturduğu organizasyon becerileri ve Sünniliği esas alan şeriat hassasiyetleri bağlamında ortaya koyduğu dinamizm zamanla bir Hâlidî geleneğinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu gelenek farklı coğrafyalarda benzer uygulamalarla temayüz etmiş ve tarikatın, içinde bulunduğu toplumun milli-manevî hafızasını korumasına yardımcı olmuştur. XIX. yüzyılda Kuzeybatı Azerbaycan ve Dağistan'da yayılma fırsatı bulan Hâlidilik bölgede oldukça etkili organizasyonlar oluşturarak her alanda kendisini hissettirmiştir. Hâlidî şeyhlerinin toplum-tekke münasebetlerinde etkin bir rol üstlenmeleri, içeride gayr-i İslâmî geleneklere dışarıda da Ruslara karşı vatanlarını savunma konusunda tasavvufun motivasyon ve ihvan dayanışması gücünden istifade etmeleri Hâlidî geleneğin Kafkaslarda aslına uygun şekilde devam ettiğini göstermektedir. Bu makalemizde Hâlidiliğin bazı özel hassasiyetleri özetleyip tarikatın yayılma zeminini ele alacağız. Bölgedeki Nakşibendi/Hâlidî mürşit ve sũfilerinin toplum içerisindeki konumuna vurgu yaparak üstlendikleri misyonlar hakkında bilgi vereceğiz. XIX. yüzyılda Rusların yayılcı politikaları sebebiyle Hâlidî organizasyonlarının yaşadığı problemlere de değinip tarikatın dinî, kültürel ve sosyal arenada Kafkas halklarına etkilerini araştıracağız.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Nakşibendilik, Hâlidilik, Kafkaslar, Azerbaycan.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı, ibrahimerol@trabzon.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1349-2561.

Effects of Khalidiyya Sufistic Reflection on Religious Practices of the Society in Azerbaijan

Abstract

Thanks to the caliphs trained and assigned by Maulānā Khālid al-Bagdādī, Naqshibandī/ Khālidīyya increased its effectiveness rapidly in the Ottoman geography in the late 18th century and at the beginning of the 19th century. The dynamism that Maulānā Khālid created organizational skills with his caliphs and the sharia sensitivities based on Sunnism led to emergence of Khālidī tradition over time. The fact that the sheikhs took an active role in relations between community and dervish lodge and benefited from the motivation and solidarity power of Sufism in defending against the Russians and non-Islamic traditions shows that the Khālidī tradition continued in Caucasus in accordance with its original. In this article, we will summarize some special sensitivities of Khālidīyya and discuss the spread of the cult. We will give information about the missions of the Nakshibendiyya / Khālidī mentors and Sufis in the region, emphasizing their position in the society. We will mention problems experienced by the Khālidī organizations due to expansionist policies of the Russians in the 19th century, and investigate the effects of the cult on the Caucasian peoples in the religious, cultural and social arena.

Keywords: Sufism, Naqshibandiyya, Khālidīyya, Caucasus, Azerbaijan.

آثار انعكاس الخالدية على الممارسات الدينية للمجتمع في أذربيجان

المخلص

زاد النقشبندية/الخالدية فاعليتها خصوصا في إقليم الجورافي العثماني من نهاية عصر الثامن عشر إلى التاسع عشر بواسطة الخلفاء الذين درّبهم ووظّف مولانا خالد البغدادي. سببت الأنشطة التي اعتمدت على السنة وقابليات التنظيم التي أسسها مولانا خالد مع خلفائه ظهور التقليد الخالدي. هذه التقليد الخالدي قد تميزت بتطبيقات الشبيهة في المناطق المختلفة وساعد المجتمع الذي ظلت الطريقة فيه لحفظ على ذاكرة الملي والمعنوي. هذه الطريقة قد تميزت بمنظمات النشطة ووجدت الفرصة للانتشار في شمال أذربيجان والداغستان. أداء مشايخ الخالدية دورا مهما في علاقات بين الاجتماع وزوايا واستعمالهم قوة تعاون الإخوان و طاقة إثارة التصوف على ضد الروس في الخارج و غير المسلمين في الداخل يدل على أنّ الخالدية قد استمرت وجودها في القوقاز بشكل صحيح. في هذه المقالة نلخص بعض خصائص الخالدية وأبخت مجال انتشار الطريقة في القوقاز. ومن ناحية أخرى نؤكد على منصب المشايخ والصوفيين بين الناس في المنطقة. نستقرى المشاكل التي واجهتها المنظمات الخالدية على سلطة الروس بسبب سياسة الاستعمار و أدرس أثر الطريقة على الشعوب القوقازية في مجال الديني والثقافي والاجتماعي والسياسي.

الكلمات المفتاحية: التصوف، النقشبندية، الخالدية، قوقاز، أذربيجان.

Giriş

Nakşibendîlik/Hâlidîlik Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Şirvanlı halifesi İsmâil Sirâceddîn-i Şirvânî-i Kürdemirî'nin (ö. 1265/1848) şeyhinden icâzet alarak 1817'de günümüzde Azerbaycan hudutları içinde yer alan Kürdemir şehrine dönmesiyle yayılmaya başlamıştır. Bağdâdî 1823'te de Kürdemirî'ye yazılı olarak bir hilâfetnâme göndererek onu Kafkaslarda tarikatın tüm faaliyetlerinde yetkili kılmıştır.¹ Bağdâdî, gönderdiği yazılı hilâfetnâmede² Nakşibendî/Hâlidî yolunun inceliklerini ayrıca belirtmiş ve Kürdemirî'ye tarikatın organizasyonu konusunda uyarılarda bulunmuştur.³

Hilâfetnâmede belirtilen hususlar Nakşibendî/Hâlidî öğretisinin ana çerçevesini ve organizasyon geliştirmede bazı hassasiyetlerini ortaya koymaktadır. Kürdemirî'nin faaliyetleriyle XIX. yüzyılın başlarında Kafkaslarda faaliyet göstermeye başlayan Hâlidîlik ve daha sonra gelen Hâlidî mürşitleri Nakşibendî/Hâlidî tasavvuf kültürünün halk arasında yerleşmesine katkı sağlamışlardır. Hâlidîliğin özellikle ilmi ve âlimleri önceleyen hassasiyeti sebebiyle tarikat ilk önce medrese zemininde yayılmış ve bölgede pek çok âlim Kürdemirî'ye intisap etmiştir. Kürdemirî'ye intisap edip ondan tarikatı yayma izni alan meşhur âlimler arasında Azerbaycan'dan Yahya Bey Kutkaşınî (ö. 1285/1869) ve Has Muhammed Şirvânî (ö. 1274/1857), Dağıstan'dan Molla Muhammed Yerağî (ö. 1253/1838) ve Kazan'dan Hâşim el-Yemşânî (ö. ?) yer almaktadır.⁴

Tarikat, Yahya Bey Kutkaşınî, Yunus el-Lelelî (ö. 1276/1860) ve Almalılı Mahmûd Efendî (el-Âlmâlî) (ö. 1294/1876) silsilesiyle Azerbaycan'ın kuzeybatısında geniş ölçüde yayılmıştır. Dağıstan'da ise Molla Muhammed el-Yerağî ve Cemâleddin Gazikumukî'nin müritleri vasıtasıyla bir alt kol oluşturan

¹ İbrâhim Fasih Haydarî, *Mecdü'r-tâlid*, çev. Eser Sazak (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011), 107; Şuayb Efendî b. İdrîs el-Bâkinî, *Tabakâtü'l-havâceğân-ı Nakşibendiyye ve sâdâti'l-meşâihi'l-Hâlidîyye el-Mahmûdiyye* (Mohaçkale: Dârü'r-Risâle, 2014), 631.

² Hilâfetnâmenin aslı Kürdemirî'nin Amasya'da bulunan türbesinde duvara asılı olarak muhafaza edilmektedir.

³ Hilâfetnâmenin tercüme ve tahlili için bk. İbrahim Erol, *Azerbaycan'da Nakşibendilik*, (İstanbul: Serkitap, 2019), 78-82.

⁴ Bâkinî, *Tabakât*, 421; Muhammed Murâd el-Kazanî, *Zeylî kitâbi'r-Reşehât 'ayni'l-hayât*, thk. Âsim İbrâhim el-Keyyâlî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 538; Hilmî Dağıstânî, *el-Burûcü'l-müşeyyede bi'n-nusûsu'l-müeyyede*, nşr. Abdülcelil Atâ (Beyrut: Dâru'n-Nu'mân li'l-'Ulûm, 1996), 349. Nezîr Durkilî, *Nüzhetu'l-ezhân fî terâcim-i ulemâ-i Dağıstân*, (Dağıstan: Dârü'l-Âsâri'l-İlmiyyeti'l-İslâmiyye, t.y.), 479.

Hâlidîlik bölgede Ruslara karşı yapılan cihadın da (Müridizm) ana motivasyonlarından birini oluşturmuştur.⁵

Kafkaslarda Nakşibendî/Hâlidî tefekkürünün yayılma süreci aynı zamanda Rusların da sıcak denizlere inme teşebbüsünün hareket geçtiği döneme rastlamıştır. Bu dönemde Ruslar Dağıstan ve Azerbaycan'da yaşayan halklar arasında düşmanlıkları körükleme, Müslüman ahaliyi Hıristiyanlaştırma politikası izleme, mezhepler arasında çatışma çıkarma gibi pek çok argümanı uygulamaya çalışmış ve mescit, türbe gibi kutsal mekânların sayısını azaltarak halkın millî-manevî hafızasını yok etmeyi amaçlamıştır.⁶

Böylesi bir dönemde Kuzeybatı Azerbaycan ve Dağıstan'da faaliyet gösteren Hâlidîler bir yandan içinde buldukları toplumun adet ve geleneklerini Kur'ân ve Sünnet ekseninde yeniden yorumlamaya çalışırken öte yandan Ruslarla da mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Hâlidîler, dine ve dindarlara baskıların arttığı dönemlerde ihvan dayanışmasını dinç tutarak ev ziyaretleri gerçekleştirmiş, zikir ve mevlîd merasimlerini devam ettirerek bölgelerinde bulunan sûfî kabirlerini yanlarına halkı da alarak ziyaret etmişlerdir. Özellikle Rusların, Kafkas halkları arasında kin ve nefretin yayılmasına yönelik teşviklerinin karşısında Kafkas Hâlidîleri farklı din mensuplarıyla bir arada yaşama ve onlara dini tebliğ edebilme kabiliyyetini canlı tutarak bölgede olası bir düşmanlığı engellemişlerdir. Hâlidî şeyhlerinin ve sûfîlerin medrese ehli ve halk arasında saygı duyulan kimseler olmaları sebebiyle tarikat Kafkaslarda bir sûfî geleneğinin başlamasına sebep olmuştur. Bu Tasavvuf geleneği S.S.C.B. döneminde yok olmaya yüz tutmuş ise de bazı bölgelerde yerel şeyhler vasıtasıyla sürmüştür. Çalışmamız Kuzeybatı Azerbaycan ve Dağıstan Hâlidîlerinin Çarlık Rusya'sı ve S.S.C.B. dönemlerinde bölge halkları üzerindeki etkilerini ele alarak onların millî-manevî hafızayı koruma mücadelelerini inceleyecektir.

⁵ Bâkinî, *Tabakât*, 524; Durkili, *Nüzhetü'l-ezhân*, 596; Hâlid Seyfullah b. Hüseyin en-Nakşibendî en-Nojbekrî, *Mektûbât-u Hâlid Seyfullah ilâ fukarâ-i ehlillâh* (Mohaçkale: *Dârü'r-Risâle*, 2014), 28.

⁶ John F Baddley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şâmil*, çev. Sedat Özden (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985), 99; Abdullah Ehadov, *Azerbaycan'da Din ve Dinî Tesisatlar* (Bakü: y.y. 1991), 56; Nazım Caferov, *Millî-İctimâî Fikrî Tarihimizden* (Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993), 79-80.

A. Hâlidîlerin Medrese Hassasiyeti

Nakşibendî-Hâlidî tasavvuf geleneğinde tekke ile medrese ortak hareket etmiş irşad ve ilmî faaliyetler birlikte yürütülmüştür. Hatta medreselere nispetle tekkeler Hâlidîler için daha cüzî bir işlev görmüştür. Mevlânâ Hâlid'in, ilmî icâzeti olmayan kimselere sosyal statüsü ne olursa olsun hilafet vermeme kuralı, tarikata seçkin kimseleri ve âlimleri davet etme hassasiyeti gereği medreseler Hâlidî sûfilerin hayatlarında merkezî bir yere sahip olmuştur.⁷ Bununla birlikte Mevlânâ Hâlid İbn-i Âbidin gibi bazı âlimlere mektuplar göndererek onlara hürmetlerini bildirmiş, Halifelerine de fakihlere saygılı davranmayı tavsiye etmiştir.⁸

Mevlânâ Hâlid'in bu hassasiyeti onun Kafkaslı halifesi İsmâil Kürdemirî de bariz bir şekilde görülmektedir. Kürdemirî henüz Şirvan'dayken medrese eğitimi almaya başlamış, Arapça'nın gramerine dair pek çok eseri okumuştur. Bundan sonra Kürdemirî 1215/1801 yılında Erzincan'da dönemin meşhur âlimlerinden olan Evliyazâde Abdurrahman Efendi'nin derslerine iştirak etmiş ve ondan icâzet almış, daha sonra Bağdat'a giderek burada Şeyh Yahya Mervezî el-İmâdî'den⁹ fıkıh dersleri ve Molla Muhammed b. Âdem'den felsefî ilimler okumuştur.¹⁰ 1220/1805 yılında Bağdat'tan Burdur'a giden Kürdemirî burada da fıkıh eğitimine devam etmiştir.¹¹ Mevlânâ Hâlid'den icâzet alıp

⁷ Hamit Algar, *Nakşibendilik*, çev. Cüneyd Köksal vd. (İstanbul: İnsan Yayınları 2019), 405; Butrus Abu Manneh, "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı'da Nakşi-Müceddilik", çev. Hür Mahmûd Yücer, *Tasavvuf Dergisi* 12 (2004), 265-291; Abdülcebbar Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidilik* (İstanbul: Nizamiye Akademi: 2016), 211.

⁸ Mevlânâ Hâlid, tarikatinin öncelikle toplumun elit ve eğitilmiş kimseler arasında yayılmasını istemektedir. Buna yönelik olarak halifelerine, "*tarikata ulemâ dışında başkalarını bağlamama*" şartını getirmiştir. *Reddü'l-muhtâr* müellifi İbn Âbidin, *Rûhu'l-meânî* müellifi Mahmûd el-Alûsî (ö. 1270/1854) ve II. Mahmûd dönemi Şeyhülislâm'ı Mekkîzade Mustafa Asım Efendi gibi zevatın Mevlânâ Hâlid'e intisap etmiş olması, Hâlidîliğin bu konudaki hassasiyetine işaret etmektedir. Detaylı bilgi için bk. Es'ad Sâhib, *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlid*, haz. Dilaver Selvi ve Kemâl Yıldız (İstanbul: Sey-Tâc Yayınevi, 2000), 38; Algar, *Nakşibendilik*, 575; Fasîh Haydarî, *Mecdü't-tâlid*, 157; Selim Uğur, *Tasavvufta Ricâlî'l-Gayb Anlayışı İbn Âbidin Örneği* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019), 30-35.

⁹ Fıkıh, Hadis ve Hadis Usulü gibi ilimlerde âlim olan Yahya el-Mervezî el-İmâdî manevî olarak da takva ehli bir âlim olup Mevlânâ Hâlid el-Bağdadî ile tanışıp görüştüğünden sonra ona intisap ederek tarikata girmiştir. Fasîh Haydarî, *Mecdü't-Ta'lid*, 107.

¹⁰ Vassâf bu ilimleri 'ulûm-i hikemiyye olarak ifade etmiştir. Bk. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Senfîne-i Evliya*, haz. Mehmed Akkuş, Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015), 2/261.

¹¹ Vassâf, *Sefîne-i evliyâ*, 2/284

Şirvan'a döndükten sonra Kürdemirî Hâlidî mürşidi olarak Kürdemir beldesinde bir medrese kurmuş ve tarikatın faaliyetlerini bu medreseden yürütmüştür.¹²

Kafkaslarda Hâlidiliğin bir şubesi olan Mahmûdiyye kolunun pîri Mahmûd Efendi'nin de Gah şehrinin Almalı köyünde bir medresesi olduğu, burada müridleriyle hadis, akâid ve Arapça okudukları zikredilmiştir.¹³ Mahmûd Efendi'nin halifelerinden ve Hâlidiliğin Azerbaycan şeyhlerinden Talalı Şeyh Ahmed Efendi'nin (ö. 1321/1903) Zakatala'nın bir köyü olan Tala'da faaliyet gösteren bir medresesinin de kayda değer hizmetleri vardır. Bu medrese merkezde olması sebebiyle bölge halkının tamamına hizmet ve rehberlik etmiştir. Sadece dinî alanda değil sosyal meselelerde halka yardımcı olan Talalı Ahmed Efendi, yetiştirdiği talebelerle de Hâlidiliğin bölgedeki temsilcisi olmuştur. Özellikle öğrencilerinden Ömer Efendi'nin (ö. 1351/1932) Tala Medresesi'nden dört yüze yakın öğrenci mezun etmiş olduğu zikredilir.¹⁴ Almalı Mahmûd Efendi'nin bir diğer halifesi olan Hacı Hamzat Efendi'nin (ö. 1308/1890) müridi Mamay Efendi İlisuvî, bölgede Hacı Resul Efendi isminde bir âlimin medresesinde hocalık yaptığını bizzat kendisi ifade etmiştir. Bu medrese hocalığı esnasında da Nakşibendiliğin usûl ve erkânına dair *Silsiletü'l-havâcegân fi 'ubûdiyyeti'l-a'yân* isimli eseri kaleme almıştır.¹⁵

Almalı Mahmûd Efendi'nin Azerbaycan dışındaki halifelerinden Muhammed Zâkir el-Çistâvî'nin âlim bir zat olması ve kendisine ait medresesinin olması bölgedeki âlimlerin tamamının ona saygı duyması¹⁶ Kazan'da da Nakşibendiliğin medrese zemininde yayılmasında etkili olmuştur. Mahmûd Efendi'nin Astrahan'daki halifesi Abdülvehhab Efendi'nin babasının,

¹² Muhammed Muhammedcelil ve Fariz Halilli, *Mevlana Siraceddin Şirvani*, (Bakü: Adlioğlu Neşriyatı, 2003), 40-41.

¹³ Hilmi Dağüstâni, *Feyzü'r-Rahmân fi zikr-i kelâm-i Abdurrahmân*, thk. Abdülcelil el-Atâ el-Bekrî, (Dimaşk: Dâru'n-Nu'mân li'l-'Ulûm, 2003), 10.

¹⁴ Bâkînî, *Tabakât*, 582; Muhammed Şabanov, *Tala'nın Yassı Yolu*, (Bakü: Azerbaycan Milli Ansiklopedi Neşriyatı, 2001), 58-59.

¹⁵ Geniş bilgi için bk. Erol, *Azerbaycan'da Nakşibendilik*, 265.

¹⁶ Bâkînî, *Tabakât*, 409; Muhammed Murâd er-Remzî, *Telfiku'l-Ahbâr ve Telkihu'l-Âsâr fi vekâi'i Kazân ve Bulğâr ve Mulûki't-Tatâr*, nşr. İbrahim Şemseddîn, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1323/2002). 409; Hamit Algar, "Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendî Şeyhi: Şeyh Zeynullah Resulev", çev. Ethem Cebecioğlu, *AÜFD* 37 (1997), 131-149.

kendisinin ve de kardeşinin medreselerde yetişmiş iyi birer âlim olmaları¹⁷ da Nakşibendî-Hâlidî sûfilerin medreseler üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmektedir.¹⁸

Dağıstan'da medresesi bulunan ve halk arasında oldukça meşhur olan Molla Muhammed Yerağî de âlim ve tasavvufa ehil bir kimse olması sebebiyle Kürdemirî tarafından tarikata davet edilmiştir. Yerağî tarikata intisap ettikten sonra medrese faaliyetlerine devam etmiştir. Şer'î ilimlerde rûsûh sahibi olması hasebiyle Gâzi Muhammed ve Şeyh Şâmil gibi Dağıstan'ın imamlarını etkileyerek onların Halidîliğe intisabına sebep olmuş, Nakşibendî-Hâlidî tefekkürünün Ruslara karşı yapılan Müridizm hareketinin motivasyon kaynaklarından birisi olmasını sağlamıştır.¹⁹

B. Kehf Sûresi Okuma Geleneği ve Zikir Meclisleri

Sûfî geleneğin bölgenin manevî hayatına katkılarından biri de Kehf Sûresi'nin Cuma namazlarından önce okunması ve Kehf cüzleri adı verilen küçük kitapçıklarının yazılıp çoğaltılması âdetinin yerleşmesi olmuştur. Hz. Peygamberin Kehf Sûresi'nin okunmasının faziletine yönelik hadislerin²⁰ böyle bir geleneğin oluşmasında müessir olduğu aşikârdır. Ayrıca hadislere dikkat edildiğinde bu sûrenin sadece sevap niyetiyle değil zamanın fitnelerinden ve belalarından korunmak için de okunması gerektiği hakikati anlaşılmaktadır. Bölgede uzun süre devam eden Rus zulmü ve baskısı Müslüman halk tarafından

¹⁷ Alkadârî, *Dîvanu'l-Memnûn*, (Timurhanşûrâ: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1913), 176; M. M. Hacıyev, *Solnitse Nastavlenia Şeyh Mahmûd Efendi ego Nastavniki i Premniki*, (Mohaçkale: Nûru'l-İslâm, 2011), 101-102

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Erol, *Azerbaycan'da Nakşibendilik*, 272.

¹⁹ Hasan el-Alkadârî, *Dîvanu'l-Memnûn*, 5; Bâkîni, *Tabakât*, 422; Durkilî, *Nüzhetu'l-ehân*, 480.

²⁰ *Kim Kehf sûresinin başından (diğer bir rivayette sonundan) on ayet ezberlerse Deccâlden korunmuş olur. Müslim*, "Müsâfirûn", 257; *Ebû Dâvûd*, "Menâhim", 14; *Tirmizî*, "Fiten", 59; *Başka rivâyetlerde ise*; Her kim Cuma gecesi Kehf sûresini okursa onun için kendisiyle Ka'be arasında bir nur parlar." *Veya* "Kim Cuma günü Kehf sûresini okursa onun için ayağının altından gökteki bulutlara kadar bir nur parlar. Kıyamette de onu aydınlatır ve iki Cuma arasında işlemiş olduğu günahları bağışlanır." *buyrulmaktadır*. Ebû Muhammed Zekiyyüddîn el-Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, çev. A. Muhtar Büyükcınar vd. (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1984), 2/177.

bir nevi deccâlin fitnesi olarak telakki edilmiş, böylece Kehf sûresi bu belâ ve musibetlerle manevî mücadelenin bir sembolü haline gelmiştir.²¹

Kehf sûresi Kuzeybatı Azerbaycan'da evlerde mescitlerde cuma günleri ve gecelerinde, yas merasimlerinde okuna gelmiş ve ezberlenmiştir. Araştırmalar Hâlidî-Mahmûdî şeyhlerinden Talalı Ahmed Efendi'nin müridlerinden Hafız Gurban Meşleşî'nin kendi hattıyla yazdığı Kehf cüzlerinin varlığından bahsetmektedir. Aynı araştırmalar elle yazılan Mushaflarda Kehf sûresinin tezhîp edildiğini de vurgulamışlardır.²² Kehf sûresini okuma XIX. ve XX. yüzyıllarda hiç kesintiye uğramadan dinî bir ibadet ve gelenek olarak halk tarafından yaşatılmıştır. Bu adet günümüzde de Zakatala ve Balaken gibi şehirlerde cuma namazından önce camilerde imamlar tarafından okunmaktadır.

Kafkaslarda zikir meclisleri halk arasına bir gelenek haline gelmiş ve varlığını hem Rusya hem de Sovyetler döneminde devam ettirmiştir. Bu meclisleri halk arasında ilim ve takva sahibi olarak tanınmış kimselerin idare etmesi zikrin edeplerinden sayılmıştır. Bu zikir meclisleri; “estağfirullâh”, kelime-i şehâdet”, “salavât” ve “kelime-i tevhîd” zikirlerinden ibaret olmuştur.²³ Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da bugün bile devam eden zikir meclisleri pek çok sebeple ifa edilegelmiştir. Mübarek gün ve gecelerin ihyâsı için veya cenaze merasimleri vesilesiyle bu meclisler icra edilmeye devam etmektedir. Kuzeybatı Azerbaycan'ın ilçe ve köylerine göre zikrin sayısı ve usulü de değişmiş, bazı yerlerde zikirler sesli bazılarında ise sessiz icra edilmiştir.²⁴

Tarihî süreçte bölgede zikir meclislerinin şekillenmesinde ve daimî hale gelmesinde Hâlidî sûfler önemli bir görev üstlenmişlerdir. Nakşibendiliğin zikir anlayışı ve tarikat mensuplarınca icra edilen Nakşibendî evrâdı Almalılı Mahmûd Efendi ve sonrakiler tarafından sâliklere telkin edilmiştir. Özellikle Mahmûd Efendi'nin kendi tarikat evrâdını yapan bir sûfinin başka zikir

²¹ Ahmet Niyazov, *XIX. Asır Azerbaycan'ın Şimâl-Garbinde Dinî Hayat*, (Bakü: Nurlar Neşriyat, 2016), 208.

²² Celal Davudov, *Zakatala-Balaken Bölgesinde Yaşayan Farklı Halkların Birlik ve beraberliğinde İslâm'ın Rolü*, (Zakatala: Bakü İslam Üniversitesi, Zakatala Şubesi, Lisans Tezi, 2009), 76; Niyazov, *Azerbaycan'ın Şimâl-Garbinde Dinî Hayat*, 210.

²³ Niyazov, *Azerbaycan'ın Şimâl-Garbinde Dinî Hayat*, 192-193.

²⁴ Davudov, *Zakatala-Balaken Bölgesinde İslâm*, 78; Niyazov, *Azerbaycan'ın Şimâl-Garbinde Dinî Hayat*, 196.

halkalarına da katılabileceği yönündeki düşüncesinin²⁵ zikir meclislerinin genişlemesine katkıda bulunduğu söylenilebilir.

Kuzeybatı Azerbaycan'da cuma akşamları sadece tarikata müntesip olanların katılabildiği hatm-i hâcegânın yapılması bir gelenek halini almış ve son Hâlidî şeyhinin 1996 yılında ölümüne kadar devam etmiştir. Bâkînî, hatm-i hâcegânın Nakşibendî üstatları tarafından her daim belaların defî için uygulandığını vurgulamış, Kafkaslarda kendi şeyhlerinin de bu usulü devam ettirdiklerini söylemiş, bunun iki sebebi olduğunu eklemiştir: Birincisi, zamanın musibetlerine karşı Nakşibendîler maddî-manevî bir koruma olması ve belaların defî maksadıyla bu hatmeye devam etmişlerdir. İkincisi ise hafî zikrin bazı müridler üzerinde etkili olmaması sebebiyle bunların zevk almaları için bu hatmelere devam edilmiştir. Kendisinin de bu görüşlere aynen katıldığını beyan eden Bâkînî, Rus zulmüne maruz kalan Kafkas toplumu için hatm-i hâcegânın gerekli olduğunu vurgulamıştır.²⁶

Hâlidî şeyhlerinden Talalı Ahmed Efendi ise müridlerine bir zikir çeşidi olarak "salavâtı" tavsiye etmiştir. Sûfilerin davet edildikleri yerlere mutlaka gitmeleri gerektiğini söyleyen Talalı Ahmed Efendi gidilen bu yerlere ve mekânlara topluca salavât getirilerek girilmesini vasiyet etmiştir. O ayrıca halkın arasında otururken de sûfilerin zikir halindeki gibi huzur ve huşû içinde olmaları gerektiğini eklemiştir.²⁷

Bennigsen-Quelquejay'ına göre Sovyet kaynakları, zikir meclislerini cazibe merkezi olarak değerlendirmiş, bu nedenle zikrin Komünizm açısından politik zararlar doğurabileceğini ileri sürmüşlerdir. Çünkü hemen tüm tarikatlar zikir esnasında Ruslarla mücadele eden sûfileri kahramanlıklarıyla anmakta ve bunlarla ilgili ilahiler söylemektedirler. Bennigsen-Quelquejay zikrin coşkusunun ve çekiciliğinin sadece Müslümanları değil gayr-i Müslimleri bile etkilediğini de eklemiştir ve bu sebeple Sovyet propagandasının zikir merasimlerini hedef aldığını belirtmiştir. Bu sebeple o, Nakşibendîler tarafından

²⁵ Hilmî Dağıstânî, *Telhis*, 155.

²⁶ Bâkînî, *Tabakât*, 623.

²⁷ Bâkînî, *Tabakât*, 589.

geleneksel olarak yapılan hafî zikir usulünün diğer tarikatlar tarafından da güvenlik amaçlı icra edildiğini söylemiştir.²⁸

Tarihte Car-Balaken bölgesi sınırlarında yer alan mıntıkada günümüzde halen daha mescitlerde ve evlerde zikir halkaları kurulmaktadır. Fakat günümüzdeki zikir merasimleri özel bir tarikata ait olmamakla birlikte cenaze merasimleri, ev inşası veya bir gencin askerden sağ-salim dönmesi gibi meselelerde halkın geleneksel olarak evlerde ve mescitlerde icra ettiği merasimler olarak devam etmektedir.²⁹ Bu ibadetin farklılaşarak Çar Rusyası ve Komünist Rusya hâkimiyetinden beri değişmelere uğramakla birlikte varlığını her dönem koruyarak günümüze ulaştığı bir gerçektir. Özellikle Ruslara ve diğer düşman unsurlara karşı millî-manevî kimliği koruma hususunda zikrin ve zikir meclislerinin önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

C. Dinî Bayramlar ve Mevlîd Merasimleri

XIX. yüzyılda Çarlık Rusya'sı dinî bayramlara bir yasak getirmemiş olsa da dönemin Rus baskısı Müslümanları rahat hareket edemez duruma getirmiştir. Sonraki dönemlerde S.S.C.B bayram kutlamalarına resmî bir yasak getirmemiş olsa bile oruç ve kurban gibi ibadetleri anti-sosyal ve barbar bir aktivite olarak gösterip bunları gözden düşürmeye çalışmıştır.³⁰ Oruç ibadetinin insanın fiziki sağlığını ve üretimdeki motivasyonunu düşüreceğini ifade eden Sovyet propagandası Kurban ibadetini de “sınıf savaşı” bağlamında ele almış, bayramları kutlamayarak işe gelenlere fazladan maaş vermiştir.³¹ Böylece dinî bayramlar Müslüman halkın gözünden düşürülmeye çalışılmıştır.

Dönemin Rus yanlısı yayınları, şeyhlerin ve sûfilerin mübarek gecelerin ve dinî bayramların ihyası hususunda aktif bir tavır sergilediklerini belirterek uyarılarda bulunmuştur. Bu uyarılar arasında tarikat şeyhlerinin Ramazan ayında halk arasında daha etkin dinî faaliyetler yürüttüğü, halkın cumâ ve terâvih namazlarına iştirak ettiği, vaaz ve nasihat halkalarının çoğaldığı vurgulanmıştır. Böylece Müslümanlar arasında bir millet olma şuurunun yayıldığına dikkat

²⁸ Alexandre Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, *Süfî ve Komiser* (İstanbul: Akçağ Yayınları 1998), 179, 181.

²⁹ Bennigsen-Quelquejay, *Süfî ve Komiser*, 179; Vincent Monteil, *Sovyet Müslümanları*, çev. Mete Çamdereli, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1992), 233.

³⁰ Şehla Nuruzade, *XX. Asrın 20-30. İllerinde Azerbaycanda Etnokonfessional Şerait* (Bakü: y.y. 2010), 66.

³¹ Komünist Gazetesi (13 Ocak 1929).

çeken bu yayınlar “Mübariz Allahsızlar Şurası” gibi anti-İslâmî kurumları Ramazan ayında daha dikkatli olmaya çağırmıştır.³²

Bu baskıların sonucu olarak Hâlidî tasavvuf terbiyesi almış pek çok kimse oruç ibadetini gizlice yapmaya başlamış, kesilecek kurbanı ise bayramdan birkaç gün önce alıp evinin bir köşesinde gizlemek zorunda kalmıştır.³³ Hâlidîliğin yaygın olduğu Kuzeybatı Azerbaycan'da bazı kasaba ve köylerde özellikle de Zakatala'nın Mukhah kasabasında her iki dinî bayramın da halk arasında oldukça coşkulu bir şekilde kutlandığı, halkın bayram münasebetiyle eş, dost ve akraba ziyaretleri yaptığı tarafımızdan gözlemlenmiştir. Bayram kutlamalarının coşkulu bir şekilde sürmesini, kutlamaların ferdî değil kolektif bir şekilde yapılmasını tüm hayatını burada irşad faaliyetiyle geçiren son Hâlidî-Mahmûdî şeyhi Nâsîh Efendi'nin dinî ve dünyevî meselelerde halkı bilinçlendirmesiyle açıklamak mümkündür. Zira Nâsîh Efendi'nin bayramlara husûsen önem verdiği ve bayramların bir şenlik olması gerektiği yönündeki fetvaları mevcuttur.³⁴

Mevlid ise Kuzeybatı Azerbaycan Müslümanları tarafından her daim canlı tutulmak sûretiyle günümüze kadar gelen dinî adetlerden biridir. Süleyman Çelebi'nin mevlidi bölgede okunduğu gibi bölgenin kendi şâirleri tarafından yazılan ve günümüzde de halen okuna gelen mevlidler mevcuttur. Hâlidî-Mahmûdî sûfilerinden Veli oğlu Abdülkerîm es-Sakhûrî'nin yazdığı; “*Şemsi bidâyetle bize kul gel ziya yâ Mustafâ / Nûrî Sübhânın ver gel ziya, yâ Mustafâ / Geldi Fetehnâ Sûresi, etdi beyân nusretini / kıldı Hüdâ ol sûrede sana senâ yâ Mustafa*”³⁵ şeklindeki mevlidi örnek gösterebiliriz.

Mevlid merasimleri Kuzeybatı Azerbaycan'da zamanla dinî bir karakterden ziyade millî ve kültürel bir hüviyete dönüşmüştür. Bennigsen-Quelquejay sadece tarikata bağlı aileler arasında zikir ve mevlid meclislerinin düzenlendiğini belirtmiş olsa da³⁶ geçmişten günümüze bölge halkı dini,

³² Yeni Elifbâ Komitesi, Oruçluk ile Mübareze Tezisi (Tiflis: Yeni Qend Gazeti Neşriyyatı, 1930), 2; Ali Yıldız Musahan, “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası”, *İLTED* 44 (2015), 227-246.

³³ Geniş bilgi ve röportajlar için bk. Erol, *Azerbaycan'da Nakşibendilik*, 315.

³⁴ Bk. Tural Aliyev, *Nâsîh Efendi*, (Zakatala: Bakü İslâm Üniversitesi, Zakatala Şubesi, Lisans Tezi, 2012), 27.

³⁵ Niyazov, *XIX. Asır Azerbaycan'ın Şimâl-Garbinde Dinî Hayat*, 219.

³⁶ Bennigsen-Quelquejay, *Sûfî ve Komiser*, 179.

toplumu ve halkı ilgilendiren pek çok olay sebebiyle mevlid meclisi kurmaktadır.³⁷

Hâlidî-Mahmûdî şeyhi Nâsîh Efendi'nin Sovyetler döneminde mevlid meclislerini halkı irşad için bir fırsata dönüştürdüğü son dönem çalışmalarında belirtilmektedir. O, kendi döneminde yaklaşık iki saate yakın süren mevlid okumalarını yarım saate indirmiş, geri kalan süreyi de vaaz ve nasihatlere ayırmıştır. Böylece mevlid geleneğine çeki düzen veren Nâsîh Efendi, bu uygulamanın Zakatala bölgesinde devam etmesine katkı sağlamıştır.³⁸

D. Bazı İslâmî Gelenekler

Araştırmamızda Hâlidî sûfilerin o dönemde var olan toplumsal ve dinî bazı gelenekleri de yaşatma gayreti içinde olduklarını görmekteyiz. Bu geleneklerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz.

1. Kabir Ziyaretleri

Konumuz olan yüzyılda hac ibadetinin yasaklanması ve Müslümanların dinsizleştirme politikasına maruz kalması halkın dinî tefekküründe büyük boşluklar meydana getirmiştir. Dinî hayatın ve kurumların yok olmaya yüz tuttuğu bu dönemde halk arasında “pîr, şeyh, evliya” olarak iştihar etmiş kimselerin kabirlerini ziyaret etmek Rus işgalinin devam ettiği XIX. yüzyılda ve S.S.C.B. döneminde baskı altındaki Müslümanlar tarafından devam ettirilmiştir. Bu ziyaretler ibadet amaçlı yapılmış olsa bile dönemin olağanüstü şartları bağlamında yok olmaya yüz tutan millî-manevî hafızayı diri tutmak anlamı da taşımaktaydı. Bennigsen-Quelquejey bu yüzyıllarda İslâmiyet'in en fazla kutsal yerleri ziyaret vasıtasıyla varlığını sürdürdüğünü belirtmiştir.³⁹

Kuzeybatı Azerbaycan'da irşad faaliyetlerini sürdüren Hâlidîler kabir ziyaretleri hususunda hassasiyet göstermişlerdir. Özellikle Mahmûdiyye kolunun pîri Mahmûd Efendi hem medresesinde bulunan öğrencilerini hem de

³⁷ Ölen kimsenin arkasından mevlid okunduğu gibi askerden dönenler için veya üniversiteyi kazan çocuklar için de okunmaktadır. İşyeri açanların, herhangi bir sebebi olmaksızın evinde dinî bir program düzenlemek isteyenlerin ve de işe girip ilk maaşını alan oğlu sebebiyle mevlid okutanların olduğu bölgede bizzat tarafımızdan gözlemlenmiştir.

³⁸ Aliyev, “Nâsîh Efendi”, 43.

³⁹ Bennigsen-Quelquejey, *Sûfî ve Komiser*, 179; Bennigsen-Quelquejey, *Stepte Ezan Sesleri*, 215. Ayrıca bk. Abdülvahap Taştan, “Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Dine ve Dinsel Canlanma”, *BİLİG* 25 (2003), 1-39; Hasanov, *Azerbaycan'da Din*, 165.

halkı bu konuda teşvik etmiştir. Mahmûd Efendi bin kişilik bir halk topluluğuyla ve iki yüz kadar medrese talebesiyle Şeki şehrinde bulunan “Babaratma”⁴⁰ türbesine ziyarette bulunmuş ve geceyi insanlarla burada Kur’ân tilâveti, zikir ve dualarla geçirmiştir.⁴¹ Sakhûrî, Mahmûd Efendi’nin halifelerinden Hacı Hamzat Efendi ve Hacı Cebrâil Efendi’nin bölgedeki sûflerin kabirlerini periyodik olarak ziyaret ettiklerini rivayet etmiş, bu ikisinin en çok da bölgede bir yer olan Lekit Köyü’nde Mahmûd Efendi adıyla bilinen bir sûfinin mezarını ziyaret ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca Sakhûrî, bu ziyaretlerin insanların dikkatini çektiğini belirterek Lekit halkının bu ziyaretçileri evlerinde ağırlama yarışına girdiklerini de vurgulamıştır. Bu davetlerin hiçbirini geri çevirmeyen Hacı Hamzat ve Hacı Cebrâil Efendi’nin bir günde beş haneyi ziyaret ettikleri kaynaklarda mervîdir.⁴²

Hâlidî-Mahmûdî şeyhlerinden Talalı Ahmed Efendi’nin de tıpkı Mahmûd Efendi gibi müridleriyle birlikte bölgedeki sûflerin kabirlerini ziyaret ettiklerini yine bu ziyaretlere iştirak eden Sakhûrî rivayet etmiştir. Vefatından sonra Ahmed Efendi’nin kabrinin müridleri tarafından ziyaret edildiği, bölge halkının da büyük çoğunluğunun bu kimselere uyup kabre geldikleri rivayet edilmiştir. Sakhûrî bu ziyaretlerde öncelikle Kur’ân okunduğunu, akabinde orada bulunan bir âlim tarafından Ahmed Efendi’nin hallerinin ve ahlakının anlatıldığını, sonrasında bir kez Fâtihâ üç kez de İhlâs Sûresi’nin okunduğunu son olarak da dua edildiğini ifade etmiştir. Duada okunan sûrelerin sevabının öncelikle Hz. Peygamber’in ve sâir peygamberlerin ruhlarına, Nakşibendî tarikatının ve diğer tarikatların şeyhlerinin ruhlarına, özellikle Şâh-ı Nakşibend Muhammed el-Buhârî’nin, Ahmed el-Farûkî’nin ve Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî’nin ruhlarına, Almalı Mahmûd Efendi’nin ve Talalı Ahmed Efendi’nin ruhlarına hediye edildiğini belirtmiştir. Daha sonra rahmetli olan tüm mümin ve müminâtın da ruhlarına hibe edilerek duanın bitirildiğini ifade eden Sakhûrî,

⁴⁰ Araştırmalar Azerbaycan’ın Şeki şehrinde Hicrî XI. yüzyılda yaşadığı düşünülen Şeyh Hacı Dede Mürsel (ö. 1005/1597) adında bir zatın bu mezarlıkta medfun olduğunu bildirmektedir. Şeki şehri Babaratma köyündeki pir sahasında türbe, camiler ve mezarlık bulunmaktadır. "Babarta" "Baba ribat" sözünün tahrif edilmiş biçimidir ve "Hanegah şeyhi" anlamına gelmektedir. Bk. Cemale Seferova, “Şeki Türbeleri”, *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi* 15 (2012), 31-38.

⁴¹ Bâkînî, *Tabakât*, 537, 588; Osman Efendi es-Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâbi'l-Hâlidîyye fi şerhi'l-kasidetü'l-Mahmûdiyye* (Temirhanşûrâ: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1914), 43.

⁴² Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, 236.

Talalı Ahmed Efendi'nin kabrinin ziyaretinde yaptıkları bu uygulamanın halk tarafından devam ettirildiğini söylemiştir.⁴³

Hâlidilerin sözü edilen dönemlerde bölgede metfun bulunan önemli zatların kabirlerini halkın bilgisine arz ettikleri de görülmektedir. Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâb* adlı eserinde Nakşibendî-Hâlidî-Mahmûdî sûfiler hakkında bilgi verdikten sonra Kuzeypatı Azerbaycan'da bulunan evliyanın kabirlerini de ihvanın unutmaması maksadıyla açıkladığını belirtmiştir.⁴⁴

Sûfî kabirleri XIX. ve XX. Yıllarda Kuzey Kafkasya'da Ruslara karşı yapılan cihadın manevî hatırasının yaşatıldığı yerler olarak da göze çarpmaktadır. Bölge halklarına göre velî ve şeyhler aynı zamanda şehit hükmünde olup hem kahramanlığı hem de dürüstlük ve saflığı temsil etmektedir.⁴⁵ Bu sebeple halk arasında velî olarak bilinen zatların kabirleri millî-manevî hafızanın tazelandığı, ortak aklın harekete geçtiği, dost ve düşman algısının yenilendiği yerler olarak vazife icra etmiştir.

Bazı yerlerde Müslümanlarla gayrimüslimlerin, velîlerin kabirlerini birlikte ziyaret etmesi ve ortaklaşa dua etmeleri sebebiyle hem Rusya hem de S.S.C.B döneminde bu mekânlar zararlı bulunarak sistematik olarak yok edilmeye çalışılmıştır. Kutsal yerleri ve sûfî mezarlarını canlandırmaya çalışanlara parazit, fanatik ve dolandırıcı gibi sıfatlar takılarak halkın buralardan uzak tutulmasına gayret edilmiştir.⁴⁶ Kuzeypatı Azerbaycan'da Nakşibendî şeyhlerinin kabirleri de bu yıkımdan nasibini almıştır.⁴⁷ Bu kabirlerin bir kısmı

⁴³ Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, 242.

⁴⁴ Sakhûrî'nin, kısa hayat hikâyelerini ifade ettiği evliyanın isimleri ve kabirlerinin yerleri şunlardır: 1. Babaratma: Mezarı Şeki'de (Nuha) bulunmaktadır. 2. Yâl Baba: Aslen Şâmlı olup kabri Gah şehrinin Almalı nahiyesinde. 3. Şeyh Hasan Sultan: Nereli olduğu bilinmemektedir. 4. Şeyh Emir Sultan: Aslen Şirvanlı olup günümüzde Zakatala şehrinin Meşleş köyünde medfundur. Pek çok Müridi olduğu ve mescitler yaptırdığı rivayet edilmiştir. 5. Şeyh Sultan Mahmûd: Samur çayının yanında bulunan Sakhur kentinde medfundur. 6. Bâhûn Baba: Asıl adının Mahmûd Ahûn olduğu, aslen Şâmlı olduğu ve Zakatala'nın Küllük kasabasında medfun olduğu rivayet edilmiştir. 7. Şey Gaflân Baba: Dağıstan'la Azerbaycan sınırında yerleşen Bakkâl adlı bir köyde mezarının bulunduğu belirtilmiştir. Sakhûrî, isimlerini saydığı bu evliyâ kabirlerin her kesimden insanların tek tek veya kafileler halinde ziyaret edildiklerini belirtmiştir. Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, 251-253.

⁴⁵ Bennigsen-Quelquejay, *Sûfî ve Komiser*, 193, 194, 238; Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, 219.

⁴⁶ Bennigsen-Quelquejay, *Sûfî ve Komiser*, 251; Yunusov, *Islam in Azerbaijan*, 144.

⁴⁷ Şabanov, *Tala'nın Yassı Yolu*, 136; Paşa Yâkub, *Nurlu Sîmâlar*, 38; Muharrem Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, 320.

günümüzde bilinse bile halk tarafından toplu olarak ziyaret edilen herhangi bir kabir yoktur.

2. Halvet Geleneği

Kaynaklar, Azerbaycan'a halvet usulünü getirenlerin ve yayanların İbrâhim Zâhid-i Geylânî'nin talebesi Şeyh Âhî Yûsuf el-Halvetî ve onun halifesi Pir Ömer Halvetî olduğunu belirtmektedirler.⁴⁸ Pir Ömer Halvetî'nin de Şamahî şehrinde yaşayıp burada öldüğü ve sık sık halvete girmesi sebebiyle de kendisine halvetî denildiği⁴⁹ düşünüldüğünde halvet usulünün Şirvan'da bilindiği söylenebilir. Bununla birlikte Nakşibendîliğin ilk dönemlerinde halvetin uygun görülmediği, bu uygulamanın XIX. asırda Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî ile tarikata kısmen girdiği yaygın bir kanaattir.⁵⁰ Hâlidîliği Kafkaslara getiren İsmâil Sirâceddin Kürdemirî'nin de Mevlânâ Hâlid'e intisabından sonra ilk olarak onun gözetiminde halvete girdiğini kaynaklar rivayet etmektedir.⁵¹

Hâlidîliğin Mahmûdiyye kolunun pîri sayılan Almalılı Mahmûd Efendi, Kazan'daki halifesi Muhammed Zâkir el-Çistâvî'ye (ö. 1310/1892) yazdığı mektupta halvetin önemini şöyle vurgulamıştır: “*Şüphesiz kurbîyet, muhabbet, rızâ ve bekâ gibi makamlara ulaşma yolunda seyrusülûke devam eden sâlikin önündeki birinci problem kötü ahlakıdır. Bunun da ilacı halvettir. Bu engelin halvetle izâle edilmesi kolaydır.*”⁵² Mahmûd Efendi'nin ayrıca İsmâil Kürdemirî'nin halifelerinden olan Hâşim el-Yemşânî gözetiminde Kazan'da halvete girdiğini kaynaklar ifade etmektedir. Hâlidî-Mahmûdî şeyhlerinden Talalî Ahmed Efendi'nin, şeyhi Mahmûd Efendi nezaretinde günümüzde Gah (Gax) şehrine bağlı İlisu kasabasında halvete girdiği bilinmekle birlikte yine

⁴⁸ Mahmûd Celaleddîn el-Hulvî, *Lemzat-ı Hulviyye ez Lemzat-ı Ulviyye*, haz. Mehmed Serhan Tayşî (İstanbul: İFAV Yayınları, 1993), 333; Mehmet Rıhtım, Seyyid Yahyâ Şirvânî ve Şifau'l-Esrâr Adlı Eseri (Bakü: y.y. 2010), 46.

⁴⁹ Rıhtım, *Seyyid Yahya Şirvânî* 108.

⁵⁰ Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Tarikatı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 330.

⁵¹ Hilmî Dağüstânî, *Sirâcü's-Se'âdât fî Siyeri's-Sâdât* (Mohaçkale: Dârü'r-Risâle, 2011), 145.

⁵² Muhammed Zâkir el-Çistavî, *Tabıratü'l-mürşidîn min Meşâyihî'l-hâlidîyyîn*, (Kazan: Dârü'n-Nu'mân li'l-'Ulûm, t.y.), 96; Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, 63.

onun, kendi müridlerine halveti tavsiye ettiği ve “*Tuhfetü'l-ahbâbi'l-Hâlidîyye*” müellifi Osman es-Sakhûrî’yi üç kez halvete soktuğu kaynaklarda mervîdir.⁵³

Çalışmamızın yoğunlaştığı dönemde bölgedeki Hâlidîler Ruslarla maddî-manevî mücadele halinde olmaları sebebiyle halvet uygulaması icra edilemez hale gelmiştir. Müslüman halkın sistematik olarak baskı altına alınması, ibadetlerin yasaklanması ve dinî yayınların toplatılıp kabirlerin yıkılması sûfîlerin pek çok organizasyonunu olumsuz etkilediği gibi halvet geleneğini de ortadan kaldırmıştır. Hâlidî şeyhlerden aynı zamanda Şeyh Şâmil’le birlikte Ruslara karşı Müridizm Hareketi’ne katılan Hacı İsmâil Suvagilî⁵⁴, dönemin şartlarına göre Müslümanların halvette değil aksine dışarıda halk arasında olması gerektiğini şöyle vurgulamıştır: “*Şecaat ve yiğitlik halvette ibâdet etmek değildir. Asıl cesaret ve yiğitlik, halk içinde insanın kendi nefsinin koruması, toplum içinde Allah’ı aklından çıkarmaması ve şeytanın vesveselerini kalbinden kovabilmesidir.*”⁵⁵ İsmâil Efendi bu ifadesiyle Ruslarla mücadele ortamında sûfîlerin inzivaya çekilip zikirle meşgul olmasının doğru olmayacağını, aksine sâlikin insanların arasında olması gerektiğini söyleyerek Nakşibendîliğin esaslarından biri olan halvet der-encümene⁵⁶ işaret etmiştir.

3. Sûfî Organizasyonları

Kurucu ilkeleri gereği Nakşibendîlik kendine has bir toplumsal tasavvur geliştirmiş ve bu tasavvurun pratikleri Nakşibendîlerin olduğu hemen her yerde kendini belli etmiştir. Azerbaycan’da en etkili tasavvuf ekollerinden birinin Nakşibendîlik olduğu düşünüldüğünde⁵⁷ Kuzeybatı Azerbaycan’da XIX. ve XX. yüzyıllarda toplumun dinî algısını ve motivasyonunu belirleyen en önemli unsurun da yine Nakşibendîler olduğunu söylemek mümkündür.

⁵³ Bâkinî, *Tabakât*, 529, 552; Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, 162; Nojbekrî, *Mektûbât*, 354; Hilmi Dağıstânî, *Sirâc*, 158.

⁵⁴ Suvagil, günümüzde Azerbaycan’ın kuzeybatısında yer alan Zakatala şehrine bağlı bir kasabadır.

⁵⁵ Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, 160.

⁵⁶ Bu tabir sâlikin zâhiren insanlar arasında ve onlarla alışverişte olmasını hakikatte ise onun Allah ile birlikte olmasını ifade etmektedir. Geniş bilgi için bk. es-Sâfî, *Reşehât*, 39; Hânî, *Behcetü's-seniyye*, 226; Bâkinî, *Tabakât*, 416.

⁵⁷ Bennigsen-Quellejey, *Sûfî ve Komiser*, 82; Monteil, *Sovyet Müslümanları*, 229; Shirin Akiner, *Sovyet Müslümanları*, çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu (İstanbul: İnsan Yayınları 1995), 180.

Hâlidî şeyhlerinden Mahmûd Efendi ve müritlerinin Kuzeybatı Azerbaycan'da fakir halkı gözettikleri, zekât ve sadaka gibi dinî-malî yardımları aksatmadıkları ve halkı buna teşvik ettikleri kaynaklar tarafından zikredilmiştir. Nojbekrî ve Şabanov Mahmûd Efendi ve müridlerinin kendileri muhtaç oldukları halde fakirlere yardım ettiğini, kendilerine gelen maddî hediyesi halka dağıttıklarını ifade etmişlerdir. Şabanov, Mahmûd Efendi'nin öğrencilerine verilen yardımların günlük yüz manat civarında olduğunu belirmiş, o dönemde bir koç fiyatının üç manat olduğunu söyleyerek bu meblağın tamamının fakirlere dağıtıldığını da eklemiştir. Aynı kaynaklar Mahmûd Efendi ve müritlerinin bu tavırları sebebiyle halk tarafından sadece dinî değil dünyevî meseleler için de bir meşveret merkezi olarak kabul edildiklerini vurgulamıştır.⁵⁸

Kaynaklar, Hâlidî sûfilerin gruplar halinde periyodik olarak köy ve ev ziyaretleri gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir. Bu ziyaretler sebebiyle tarikatın ve sûfilerin halk arasında itibar gördüğü, tasavvufi ahlakın yayıldığı ve bu ziyaretin tarikatın bir nevi insan kaynakları fonksiyonunu icra ettiği rivayet edilmiştir. Hâlidî mürşitlerinden Şuayb b. İdrîs el-Bâkinî, bu ziyaretlerin birinde sûfilerden etkilenip tarikata girdiğini yine kendisi ifade etmiştir.⁵⁹ Hâlidî şeyhlerinden Talalı Ahmed Efendi'nin de bölgede bulunan evleri sık sık ziyaret ettiği, halkın da hemen her meselede onu ziyaret edip nasihatler dinlediği bilgisi kaynaklarda mevcuttur.⁶⁰

XIX. yüzyıl sûfi organizasyonları hakkında detaylı bilgiler veren Sakhûrî o dönemde Azerbaycan'ın kuzeybatısında bulunan şehirlerden hacca gidecek olan kabilelerin dualarla ve merasimlerle yolcu edildiğini rivayet etmiştir. O, bahsi geçen dönemde her yıl hacıları uğurlama törenlerinin Hâlidî sûfiler tarafından icra edildiği bilgisini de paylaşmış Hâlidî şeyhlerinden ve Mahmûdiyye kolunun pîri sayılan Mahmûd Efendi'nin bu organizasyonları teşkil ettiğini bildirmiştir.⁶¹ Hâlidîlerin başlattığı, hacıları dualarla yolcu etme uygulaması Azerbaycan'da karayoluyla hac yolculuğunun yapıldığı son tarih olan 2008'e kadar sözü edilen bölgede devam etmiştir.⁶²

⁵⁸ Şabanov, *Tala'nın Yassı Yolu*, 25. Ayrıca bk. Nojbekrî, *Mektûbât*, 359.

⁵⁹ Bâkinî, *Tabakât*, 515-516; Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, 62.

⁶⁰ Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, 241.

⁶¹ Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, 163.

⁶² Erol, *Azerbaycan'da Nakşibendilik*, 318.

Bölgedeki Müslümanların farklı etnik gruplardan oluşmalarına, ameli ve itikadî olarak muhtelif mezheplere ayrılmış olmalarına rağmen Halidîliğin ortaya koyup geliştirdiği ihvan dayanışması ve organizasyonu İslâm ahlakını etnik ve dinî farklılıkların üzerinde bir konuma getirmiştir. Sovyet kaynakları, tasavvufun etnisiteler arası ayrıştırıcı bir rol oynadığı, tarikatların kavimler arası hasımlığı şiddetlendirdiği iddialarını gündeme getirmiş olsa bile⁶³ tasavvufun bölgede yaşayan Avarlar, Lezgiler, İngoılar ve Sakhurlar arasında kabul görmesi bu görüşü yalanlamaktadır. Halkın ve sûfilerin bazı kesimlerinin Hanefî bazılarının da Şâfîî, bir kesimin Mâtürîdî diğer bir kesiminin de Eş'arî olmalarına rağmen amelde ve itikatta herhangi bir çatışma yaşamamaları tasavvufun bölgedeki kuşatıcı ve birleştirici rolüne işaret etmektedir.⁶⁴

Çarlık Rusyası'nın son dönemlerinde Kuzeybatı Azerbaycan'da irşad vazifesinde bulunan Hâlidî-Mahmûdî şeyhi Bâkinî, üzerlerindeki Rus baskısı sonucu herhangi bir organizasyon, dost ve ihvan ziyareti gibi tarikata hayat veren faaliyetleri yapamadıklarından şikâyet etmiştir. Rus baskısı sebebiyle son derece ihtiyatlı davranmak zorunda kaldıklarını, mekân değiştirmekte zorlandıklarını belirten Bâkinî bunun hem Müslüman halk hem de sûfiler için büyük bir belâ olduğunu da eklemiştir.⁶⁵

4. Mektuplaşma Geleneği

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, tarikatın organizasyonunu sağlama hususunda halifelerine ve müridlerine mektuplar yazarak Hâlidîliğe bir dinamizm ve kararlılık kazandırmıştır.⁶⁶ Kaynaklar incelendiğinde Hâlidîliğin Kafkaslara gelişinden sonra gerek sûfiler arasında gerekse de halk ile mürşitler arasında mektuplaşma geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Bu mektuplar aracılığıyla müritlerle mürşitleri arasında dinî ve tasavvufî meselelere dair görüş alışverişinde bulunulduğu görülmektedir. Bu mektuplar aynı zamanda tarikata davet etme aracı olarak da işlev görmüştür.

Mevlânâ Hâlid'in Kafkaslara gönderdiği halifesi Kürdemirî mektuplaşma geleneğini aynen devam ettirerek çevre vilayetlerdeki seçkin âlim ve insanları tarikata mektuplarla davet etmiştir. Özellikle Dağıstan'da tüm halk

⁶³ Monteil, *Sovyet Müslümanları*, 233.

⁶⁴ Sakhûrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, 2.

⁶⁵ Hilmî Dağıstânî, *el-Burûcû'l-müşeyyede*, 358.

⁶⁶ Manneh, "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı'da Nakşî-Müceddilik", 274.

tarafından saygı duyulan Yeragî'ye mektuplar göndererek onu tarikata davet etmiştir. Bu mektubunda Kürdemirî Yeragî'ye hitaben; “*Ey kardeşim Muhammed Yeragî, benden istediğin her şeyi ondan (Has Muhammed Şirvânî'den) elde edebilirsin. Eğer ona güveniyorsan ve niyetin halis ise vuslata erersin. Gözlerin göremediği, kulakların duyamadığı, hiçbir beşerin kalbine düşmeyen şeylere nail olursun. Aramızdaki mesafeler uzak olsa da cismanî olarak ayrı olsak da ruhen birlikteyiz.* Söзlerini serdederek onu tarikata davet etmiş ve göndermiş olduğu vekiline tabi olmasını belirtmiştir.⁶⁷

Sonraki Hâlidî mürşitler de mektuplaşma geleneğini devam ettirmişlerdir. Mahmûdiyye kolunun pîri Almalılı Mahmûd Efendi de Kazan, Astrahan ve Azerbaycan'da kendisine gelen mektuplara ve sorulara yine mektuplarla cevap vermiştir. Onun bu mektupları daha sonra “Mektûbât” olarak anılmaya başlanmıştır. Mahmûd Efendi bu mektuplarında sadece dinî ve tasavvufî meseleleri ele almakla kalmayıp aynı zamanda gurbetteki hayatını, çektiği ıstırapları ve hastalıklarını dile getirmiş bazen de yazdığı şiirleri dostlarına göndermiştir.⁶⁸ Sözü edilen mektuplarında Mahmûd Efendi aynı zamanda tarikata mutlaka katılması gereken kimseleri de davet ettiği görülmektedir. Mahmûd Efendi'nin daha sonraları halifelerinden bir olacak olan Hacı İsmâil Suvagîlî'ye birkaç kez mektup göndererek onu kendisine intisap etmeye davet ettiği, son mektubunda ise; “*Şayet gelmezsen ben senin ayağına gelirim*” diyerek davetini yinelediği kaynaklarda mervîdir.⁶⁹

Sonraki Hâlidî mürşitlerinden Şuayb Efendi Bâkîni ise tasavvufî ve bulunduğu çevredeki sûfî organizasyonlarıyla alakalı mektuplar kaleme almıştır. Bu mektupların bazılarını müridlerinden biri olan Hilmî Dağüstânî eserlerinde belirtmiştir. Mektuplar dikkate alındığında bunların tasavvufî, seyr u sülûkle ve sûfilerin yaşadıkları o döneme özgü zorluklarla alakalı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte müridlerinden Hilmî Dağüstânî'nin *Tenbihu's-sâlikîn* adlı eserine bir önsöz yazıp gönderdiği de kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁷⁰ Bunun

⁶⁷ Alkadarî, *Dîvânü'l-memnûn*, 4; Bâkîni, *Tabakât*, 420.

⁶⁸ Mahmûd Efendi'nin mektupları için bk. Bâkîni, *Tabakât*, 553; Çistavî, *Tabsiratü'l-mürşidîn*, 114-121.

⁶⁹ Bâkîni, *Tabakât*, 543; Nojbekrî, *Mektûbât*, 357.

⁷⁰ Hilmî Dağüstânî, *el-Burûcü'l-müşeyyede*, 157, 355; Hilmî Dağüstânî, *Telhis*, 119; Hilmî Dağüstânî, *Tenbihü's-sâlikîn*, 614.

yanı sıra Bâkinî, şeyhi Talalı Ahmed Efendi'nin vasiyetlerini ve tavsiyelerini de mektup haline getirerek eserinde nakletmiştir.⁷¹

Hâlidî mürşitlerinin mektuplarla halkı irşad etme ve tarikatı organize etme çabaları Sovyetler Birliği döneminde de devam etmiştir. Bölgedeki son Hâlidî şeyhi Nâsîh Efendi (ö. 1996) hem yaşadığı bölgede hem de farklı bölgelerdeki sûfilerle mektuplaşarak onların dinî sorularına ve manevî problemlerine cevaplar vermiştir. Sovyet hâkimiyetinin devam ettiği 1970'li yıllarda Nakşibendî geleneğinde yetiştiği anlaşılan birinden kendisine gelen bir mektup şu şekildedir:⁷²

Şeyhim hazretleri. Bütün ailemizin kalbinde size karşı olan muhabbet manasıyla beslenen selamları bu mektup ile size çattırırım ve sizi öpürem ve bütün aileniz ile size can sağlığı arzu edirik...

Cenâb-ı Hz. Ali bir sözünde buyurur ki; Ey insan! Sen kebir-i âlemin küçük bir formasısan. Ne zaman kebir-i âleme el atmak istersen küçük âlemde olan nefis ile mübarecede bulunmak kabiliyeti olmazsa fenâfillâh seni çekip alır.

Hakikat mana tariki ile bakıram ve özümden daha günahkâr bir kul görmürem. Ama kâinatı halk eden Hâlik'in rahmet diyarlarının hadd-i pâyanı yoktur.

Şeyhim hazretleri; Kur'an-ı Şerife göre bir mazlumu bir zâlimin elinden alan kimse bütün dünya insanlarını diriltmek kadar sevaba nail olur. Ben çaresiz koca bir kulum. Evvela hidayet Hz. Allah'tandır. Bir koca kulum. Beni kapından reddetme. Sizin duanızın bereketinden belki bu zâlim nefsin elinden kurtulurum. Ben tez tez size gelmekle manen devlete nail olabilirim. Allah'tan hidayet olsa çok iktidarane temenni etmişem.

Bu halde nevelerimin⁷³ dördü Ku'an-ı şerifi okuyor, dördü de –demek olar ki- tam öğrenmek üzeredir...

Hüdâ Hâfiz. Öpürem sizi. Fakiriniz Seyfuddin Kutkâşını. 1. Kasım. 1976.

Bu mektup Nakşibendî-Hâlidî geleneğin zayıflasa bile XX. Yüzyılın başlarına kadar devam ettiğini ve o dönemlerde halen daha halkın manevî hayatı üzerinde etkili olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

⁷¹ Bâkinî, *Tabakât*, 588.

⁷² Mektubun aslı için bk. Ek-1.

⁷³ Osmanlı Türkçesi'nde torun anlamına gelen neve kelimesi günümüz Azerbaycan Türkçesi'nde halen aynı anlamda kullanılmaktadır. Bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, haz. Aydın Sami Güneyçal (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2006), 829; Ali Haydar Orucov, Behruz Abdullayev ve Nergiz Rahimzade, *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati* (Bakü: Şark-Garb Yayınları, 2006), 3/484.

Sonuç

XIX. yüzyılın başlarında İsmâil Sirâceddîn-i Şîrvânî-i Kürdemîrî ile Azerbaycan'da yayılmaya başlayan Nakşibendî-Hâlidî tasavvuf tefekkürü bölgedeki en büyük tasavvuf ekolü olmuştur. Mevlânâ Hâlidî'in tarikata seçkin insanların ve âlimlerin davet edilmesi önceliği Kafkaslarda da uygulanmış ve Hâlidîliğin bölgede hızla yayılmasının önünü açmıştır. Bölgede Hâlidîliğin temsilcilerinin âlimler, medrese öğrencileri ve halkın sevdiği kimselerden olması tarikatın medrese zemininde ve halkın içerisinde yayılmasını sağlamıştır. Bu yayılma süreci aynı zamanda Rusların sıcak denizlere inme politikası sebebiyle tüm Kafkasya'yı istila etme hareketine rastlamıştır. Bu sebeple Hâlidîler bir yandan dinî-tasavvufî geleneklerini sürdürürken diğer yandan da Ruslarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Çalışmamız Azerbaycan'da bir tasavvuf ekolü olarak kendi organizasyonunu gerçekleştirmeye çalışan Hâlidîliğin dinî, tasavvufî ve sosyal alanlarda iki yüz yılı aşkın bir zaman diliminde etkisini sürdürdüğünü ortaya koymuştur. Sadece dergâhlarda değil medreselerde de etkili olan Hâlidî sûfleri zâhirî ve bâtinî ilimleri eş zamanlı olarak tedris etmişlerdir. Rusları zamanın fitnesi ve deccalı olarak gören sûfler düşmanın şerrinden sakınmak için Hz. Peygamberin hadislerindeki işaretleri yorumlayarak Kehf sûresi okuma ve yazma geleneğini aksatmamışlardır. Özellikle sosyal yönü ağır basan dinî bayramları ve mevlîd merasimleri gibi ibadetleri birer tebliğ aracı olarak kullanan Hâlidîler, hem bu ibadet meclislerini ihya etmiş hem de kendi geleneklerini bu şekilde sürdürmeye çalışmışlardır.

Makalemiz, bazı İslâmî geleneklerin dinin ve kurumlarının yok edilmeye çalışıldığı bir dönemde Müslümanların manevî hafızalarını koruma hususunda ne kadar önemli bir rol oynadığına işaret etmiştir. Özellikle Hâlidîlerin yaşatmaya çalıştıkları kabir ziyaretleri gibi bir ritüelin o günkü şartlarda Müslümanı bireysellikten çıkarıp ona, büyük bir ümmetin parçası olduğunu hatırlatma gibi çok önemli bir görev icra etmiştir. Benlik değişimini amaçlayan Ruslar bu durumu fark etmiş ve manevî hafızayı ortadan kaldırmak için ilk iş olarak Müslümanların teveccüh ettiği kabirleri yıkarak ve de ziyaretleri yasaklayarak bu geleneği yok etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte halvet geleneği ve tasavvufu bizzat halkın arasında yaşatan sûfî organizasyonları zamanla ortadan kalkmıştır.

Nakşibendî-Hâlidî tefekkürü, içinde bulunduğu toplumlari gerek adap gerekse kurum ve aktörleriyle imar ve ihya etmeye çalışmıştır. Kafkaslarda özellikle Azerbaycan’da bu anlayışı devam ettiren Nakşibendî-Hâlidîler Sünnî İslam akidesinin yaŐaması için her türlü dinî argümanı kullanmıŐlardır. Bu yönüyle incelendiğinde, geçmişten günümüze İslam toplumunun birlik ve bütünlüğünü korumayı öncelikli görevi sayan Nakşibendîliğin Kafkaslarda da aslına uygun Şekilde devam ettiği aşikârdır.

Kaynakça

- Abu Manneh, Butrus. "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı'da Nakşî-Müceddilik". çev. Hür Mahmûd Yücer. *Tasavvuf Dergisi* 12 (2004), 265-291.
- Ahadov, Abdullah. *Azerbaycan'da Din ve Dinî Tesisatlar*. Bakü: y.y. 1991.
- Algar, Hamid. "Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendî Şeyhi: Şeyh Zeynullah Resulev". çev. Ethem Cebecioğlu. *AÜİFD*, 37 (1997), 131-149.
- Algar, Hamid. *Nakşibendilik*. çev. Cüneyt Köksal vd. İstanbul: İnsan Yayınları 2012.
- Aliyev, Tural. *Nâsih Efendi*. Zaqatala: Bakü İslâm Üniversitesi, Zakatala Şubesi, Lisans Tezi. 2012.
- Alkadarî, Hasan. *Divânü'l-memnûn*. Timurhanşürâ: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1913.
- Baddeley, John F. *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şâmil*, çev. Sedat Özen. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1995.
- Bâkinî, Şuayb Efendi b. İdris. *Tabakâtü'l-havâcegân-ı Nakşibendiyye ve sâdâti'l-meşâyihî'l-Hâlidîyye el-Mahmûdiyye*. Mohaçkale: Dârü'r-Risâle, 2014.
- Benningsen, Alexandre – Quelquejay C. Lemercier. *Sûfî ve Komiser: Rusya'da İslâm Tarikatları*. çev. Osman Türer. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Dağistânî, Hasan Hilmi. *el-Burûcü'l-Müşeyyede bi'n-nusûsu'l-müeyyede*. nşr. Abdülcelil el-Atâ. Beyrut: Daru'n-Nu'mân li'l-'Ulûm, 1996.
- Dağistânî, Hasan Hilmi. *Feyzu'r-Rahmân fi zikr-i kelâm-i Abdîrrahman*. thk. Abdülcelil el-Atâ el-Bekrî. Dumaşk: Dârü'n-Nu'mân li'l-'Ulûm, 2003.
- Dağistânî, Hasan Hilmi. *Sirâcü's-se'âdât fi siyeri's-sâdât*. Dağıstan: Dârü'r-Risâle 2011.
- Davudov, Celal. *Zakatala-Balaken Bölgesinde Yaşayan Farklı Halkların Birlik ve beraberliğinde İslâm'ın Rolü*. Zakatala: Bakü İslâm Üniversitesi, Zakatala Şubesi, Lisans Tezi, 2009.
- Durkilî, Nezir. *Nüzhetü'l-ezhân fi terâcim-i ulemâ-i Dağıstân*. Dağıstan: Dârü'l-Âsârî'l-İlmiyyeti'l-İslâmiyye, t.y.
- el-Çistâvî, Muhammed Zâkir. *Tabsiratü'l-mürşidîn min meşâihî'l-Hâlidîyyîn*. Kazan: Daru'n-Nu'mân li'l-'Ulûm, t.y.
- el-Hânî, Muhammed b. Abdullah. *Behcetü's-seniyye*. çev. Sirâceddin Önlüer. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013.
- el-Hulvî, Mahmûd Celaeddîn. *Lemzat-ı Hulviyye ez Lemzat-ı Ulviyye*, haz. Mehmed Serhan Taysî. İstanbul: İFAV Yayınları, 1993.
- el-Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn. *et-Terğîb ve't-Terhib*, çev. A. Muhtar Büyükcınar vd. 7 cilt. İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1984.
- en-Nojbekrî, Hâlid Seyfullah b. Hüseyin en-Nakşibendî. *Mektûbât-u Hâlid Seyfullah ilâ fukarâ-i ehilillâh*. Mohaçkale: Dârü'r-Risâle, 2014.
- Erol, İbrahim. *Azerbaycan'da Nakşibendilik*. İstanbul: Serkitap, 2000.

- es-Sakhûrî, Osman Efendi. *Tuhfetü'l-ahbâbi'l-Hâlidîyye fî şerhi'l-kasidetü'l-Mahmûdiyye*. Temirhanşîrâ: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1914.
- Haciyev, M. M. *Solnitse Nastavlenia Şeyh Mahmûd Efendi ego Nastavniki i Premniki*. Mohaçkale: Nûru'l-İslâm, 2011.
- Haydarî, İbrâhim Fasih. *Mecdü't-tâlid*, çev. Eser Sazak. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011.
- Kavak, Abdülcebbar. *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidilik*. İstanbul: Nizamiye Akademi: 2016.
- Kazânî, Muhammed b. Murâd. *Abdullah Zeyl-ü Kitabi'r-Reşehât 'Ayni'l-hayât*, thk. Âsım İbrâhim el-Keyyâli. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- Kazanî, Muhammed Murâd. *Telfiku'l-Ahbâr ve Telkîhu'l-Âsâr fî vekâi'i Kazân ve Bulğâr ve Mulûki't-Tatâr*. nşr. İbrâhim Şemseddîn. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1323/2002.
- Monteil, Vincent. *Sovyet Müslümanları*. çev. Mete Çamdereli. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- Muhammedcelil, Muhammed ve Halilli, Fariz. *Mevlana Siraceddin Şirvani*. Bakü: Adlioğlu Neşriyatı, 2003.
- Musahan, Ali Yıldız. “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası”. *İLTED* 44 (2015), 227-246.
- Niyazov, Ahmet. *XIX. Asır Azerbaycan'ın Şimâl-Garbinde Dinî Hayat*, Bakü: Nurlar Neşriyyat, 2016.
- Nuruzade, Şehla. 20. Asrın 20-30. İllerinde Azerbaycanda Etnokonfessional Şerait. Bakü: y.y. 2010.
- Rıhtım, Mehmet. Seyyid Yahyâ Şirvânî ve Şifâu'l-Esrâr Adlı Eseri. Bakü: y.y. 2010.
- Sâhib, Es'ad. *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlid*, haz. Dilaver Selvi ve Kemâl Yıldız. İstanbul: Sey-Tâc Yayınevi, 2000.
- Seferova, Cemale. “Şeki Türbeleri”. *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi* 15 (2012): 31-38.
- Şabanov, Muhammed. *Talaman Yassı Yolu*. Bakü: Azerbaycan Milli Ansiklopedi Neşriyyatı, 2001.
- Taştan, Abdülvahab. “Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2003), 1-39.
- Tosun, Necdet. *Bahâeddin Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Uğur, Selim. *Tasavvufî Ricâlü'l-Gayb Anlayışı İbn Âbidin Örneği*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019.
- Vassâf, Osmanzâde Hüseyin. *Senfîne-i Evliya*. haz. Mehmed Akkuş ve Ali Yılmaz. 5 cilt. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.
- Yâkub, Paşa. *Nurlu Sîmâlar*. Bakü: Zerdâbî LTD MMC, 2011.
- Yunusov, Arif. *Islam in Azerbaijan*. Bakü: Zaman Neşriyyatı, 2004.

